

УДК 821.161.2-4:081Махно

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2024.2.6>**Ольга КАЗАНОВА**

кандидат філологічних наук, доцент, кафедра української літератури та компаративістики, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ORCID: 0009-0001-2012-5447

**«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ» У ЗБІРЦІ ВАСИЛЯ МАХНА
«КОТИЛАСЯ ТОРБА»**

Статтю присвячено концептуалізації понять «місце пам'яті» та «просторовий поворот» та їх реалізації у збірці есеїв Василя Махна «Котилася торба». Інтерес до цих понять зумовлений тим, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття відбулося посилення інтересу до моделі пам'яті через переосмислення та зміщення у людській свідомості кордонів минулого, теперішнього та майбутнього, що призвело до кризи часових понять. Мета статті – встановити взаємозв'язок літератури і пам'яті, проаналізувати функціонально-стилістичні особливості топосу у жанрі есею. Стаття репрезентує різні тенденції та напрями літературно-критичного осмислення цих понять. Перш за все, ідеться про наукові позиції О. Вещікової, О. Поліщук, С. Підопригори, Г. Косаревої. Центральне питання, порушене у статті, – реалізація поняття «місце пам'яті» у контексті художнього світу твору та взаємозв'язок простору, рефлексії та «місця пам'яті». Відомо, що поняття «пам'яті», «часу» та «простору» неодноразово спричиняли трансформацію традиційних уявлень про рефлексію та хронотоп. У статті вперше доведено, що відбулась переакцентуація категорій від «загального» і «колективного» до «особистісного» та «індивідуального». Висновки. Таким чином, «місця пам'яті» в есеях Василя Махна постають сакралізованими, сповненими деталей, фрагментів та спогадів митця, що реконструюють загальну картину світу автора. Автор відтворює власні спогади не лише через наповнення простору минулим, теперішнім та через проєкцією майбутнього, але й через інтертекстуальні мотиви, що створюють ефект власної «причетності» для реципієнта через можливість привнести власний досвід у художній світ тексту. На матеріалі текстів збірки «Котилася торба» проаналізовано теоретичні засади понять «місця пам'яті» та «просторовий поворот». Серед текстів збірки предметно проаналізовано есеї «Котилася торба», «Vis-a-vis. Rynek Główny», «Луї Армстронг» тощо.

Ключові слова: есей, збірка, топос, «місця пам'яті», просторовий поворот, есеїстика, постмодерн, Василь Махно.

**Olga Kazanova. “PLACES OF MEMORY” IN VASYL MAKHNO’S COLLECTION
“HORN OF PLENTY”**

The article is devoted to the conceptualization of the concepts of “place of memory” and “spatial turn” and their implementation in Vasyl Makhno’s collection of essays “Horn of Plenty”. The interest in these concepts is due to the fact that in the late twentieth and early twenty-first centuries there was an increased interest in the model of memory due to the rethinking and shifting of the boundaries of the past, present, and future in human consciousness, which led to a crisis of temporal concepts. The purpose of the article is to establish the relationship between literature and memory, to analyze the functional and stylistic features of topos in the essay genre. The article represents various trends and directions of literary and critical comprehension of these concepts. First of all, we are talking about the scientific positions of O. Veshchikova, O. Polishchuk, S. Pidopryhora, and H. Kosareva. The central issue raised in the article is the realization of the concept of “place of memory” in the context of the artistic world of the work and the relationship between space, reflection, and “place of memory”. It is known that the concepts of “memory”, “time”, and “space” have repeatedly transformed traditional notions of reflection and chronotope. Scientific novelty. For the first time, it is proved that there has been a re-emphasis of categories from “general” and “collective” to “personal” and “individual”. Conclusions. Thus, the “places of memory” in Vasyl Makhno’s essays appear sacralized, full of details, fragments, and memories of the artist that reconstruct the author’s overall picture of the world. The author recreates his own memories not only by filling the space with the past, present, and projection of the future, but also through intertextual motifs that create the effect of his own “involvement” for the recipient through the possibility of bringing his own experience into the artistic world of the text. The theoretical foundations of the concepts of “places of memory” and “spatial turn” are analyzed on the basis of the texts in “Horn of Plenty”. Among the texts of the collection, the essays “Horn of Plenty”, “Vis-a-vis. Rynek Główny”, “Louis Armstrong”, etc.

Key words: essay, collection, topos, “places of memory”, spatial turn, essayism, postmodernism, Vasyl Makhno.

Постановка проблеми. Зацікавлення поняттям «культурні пам'яті» зумовлене культурною та науково-технічною революцією, що репрезентувалось у соціальних змінах нашого часу. Перш за все, ідеться про нерозривність сприймання, емоційно-вольового складника мислення й пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні дослідження цього явища зафіксовано у ХХ столітті у працях Ж. Піаже, Д. Нормана, Дж. Брунера. Зокрема, цікавим видається дослідження Я. Ассмана, який започаткував поняття «культурна пам'яті», що корелюється із поняттями «місця пам'яті»

П. Нора [1, с. 47]. Літературознавча концепція пам'яті є актуальною у сучасній гуманітаристиці, хоча має специфічне визначення та репрезентацію у літературі.

Мета статті – встановити взаємозв'язок літератури і пам'яті, проаналізувати функціонально-стилістичні особливості топосу у жанрі есею.

Виклад основного матеріалу досліджень. Так, О. Вещикова у праці «Асиметрія пам'яті і спогадів у художньому творі: наратологічний аспект» зауважує, що «довгий час не існувало специфічного визначення для репрезентації процесу запам'ятовування в художній літературі» [2, с. 47]. Однак, на думку дослідниці, цікавими є підходи Астріда Ерлла та Ансгара Нюннінга щодо вивчення взаємозв'язку літератури й пам'яті. Дослідники виокремлюють три підходи щодо цієї кореляції: перший підхід – «пам'ять літератури», ідеться про «діахронічний вимір художньої літератури, якому метафорично приписується» наявність пам'яті» [2, с. 47]. Передусім ідеться про інтертекстуальність, що ґрунтується на жанровій специфіці літератури, де жанр є «сховищем» пам'яті та тісно пов'язаний із репрезентацією очікувань реципієнта, індивідуальними спогадами та колективною пам'яттю.

Другий підхід репрезентує «мімезис пам'яті» [2, с. 47], що сприяє відтворенню процесів пам'яті через естетичні форми. А відтак третій підхід базується на понятті «колективна пам'ять», за якою дослідники з'ясовують, яка основна функція літературних текстів у пам'яті культури [див. : 2].

Наразі сучасне літературознавство зосереджує свою увагу не на пам'яті як основному об'єкті дослідження, а на пам'яті конкретної особистості, що реалізується в абстрактних континуумах, наприклад, «місцях пам'яті». Дослідниці О. Поліщук, С. Підпригора, Г. Косарева у монографії «Модель пам'яті в українській пост/модерністській літературі» зазначають: «*Переосмислення минулого (себе в історії і власне історії) відбувається на рівні нашої пам'яті, яка у свою чергу є втіленням суб'єктивності. Такий людський чинник як суб'єктивний погляд на будь-яку історичну подію та її переосмислення породжує авторську уяву, яка у свою чергу є невід'ємним складником художнього твору*» [9, с. 5].

Таким чином, відбувається своєрідна трансформація минулого, сучасного та майбутнього, де реалізується можливість переосмислення та рефлексії, що також репрезентується на рівні тексту та художньої форми, адже відтворюється в алюзіях, переінакшеннях, фрагментарності та тяжінні до стилізації.

Також науковці зауважують, що література прагне удоступнити спогади, наративізувати їх, адже вони, безперечно, пов'язані з пам'яттю [9]. Отже, на думку О. Поліщук, С. Підпригори та Г. Косаревої, «найяскравіше» модель пам'яті репрезентована у літературній площині діаспорних письменників: «*Це пов'язано з прагненням зберегти національну ідентичність у відірваному від Батьківщини контексті існування. Творчість письменників-емігрантів, містить у собі ідею рефлексуючого творчого суб'єкта, який у літературно-мистецьких формах уявляє, усвідомлює й вербалізує місце конкретних явищ у світоглядних системах модерну й постмодерну, бачить зумовлені еміграційми кризи ідентичності, здатен протиставити страхові відповідальність перед історією й пам'яттю своєю відповідь на питання «хто я?», що постало перед людиною модерної доби*» [9, с. 11]. Так, відповідно, відбувається трансформація ідентичного коду, що взаємопов'язаний із культурно-історичною свідомістю та є репрезентантом моделі пам'яті. Варто розглянути репрезентацію категорії «літературної пам'яті» та «місць пам'яті» на прикладі творчого доробку письменника-космополіта Василя Махна.

Василь Махно – письменник, публіцист, перекладач, есеїст, літературознавець – член Національної спілки письменників України, учасник літературного гурту «Західний вітер», член міжнародного ПЕН-клубу, член Українського ПЕН. Митець є автором багатьох літературних збірок, серед яких варто назвати поетичні збірки «Схима», «38 віршів про Нью-Йорк», «Паперовий міст», «Поет, океан і риба», «Єрусалимські вірші», а також збірок есеїв «Околиці та пограниччя», «Уздвож океану на ровері», «Дім у Бейтінг Голлов», есеїстичної збірки-словника «3 голосних і приголосних».

Збірка Василя Махна «Котилася торба» – прозова книга письменника, котра складається з 19 есеїв, сповнених спогадів про життя та «осмислення окремих топосів світового культурного ландшафту» [6], що була видана у 2011 році.

Письменниця, есеїстка, дослідниця Ю. Ємець-Доброносова, досліджуючи творчість В. Махна, зазначає: «*Характерною особливістю малої прози Махна є уважний погляд на момент тут-і-тепер, який дає змогу сприймати найвіддаленіше минуле як близьке. Усі тексти споріднює тема пам'яті, і вона почасти є умовою цілісності постацій і персонажів оповідань*» [3]. Окрім звернення до категорії «пам'яті», автор вдається

до «інтелектуальної геопоетики», що реалізується в «місцях пам'яті»: «Від ностальгійного Чорткова, химерного Тернополя чи бруталного Кривого Рога до парадоксального Кракова. Фантасмагоричного Меделіна чи невичерпного у своїй множинності Нью-Йорка» [3, с. 1]. Автор мандрує «місцями пам'яті», дослідуючи власні кордони та межі, особисті стосунки з містами та місцями, якими «котилась поетова "торба"» [3, с. 1].

Звернення до категорії «місця пам'яті» знаходимо у фундаментальній праці А. Асман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті», котра побачила світ у 2012 році. Авторка звертається до слів Цицерона про те, що «великою є сила пам'яті, притаманна місцю» [1, с. 1], котра трансформує загальне розуміння про пам'ять та місце, що є основним для вибудовування спогадів, та про те, яким чином пам'ять належить місцю. Авторка зауважує, що «навіть, коли місце не має іманентної пам'яті, воно все-таки має неабияке значення для конструювання просторів культурної пам'яті» [1, с. 1], а відтак описуване місце має можливість локально укріпитись та втілювати в собі певні спогади, трансформувати їх у досвід та концентруватись у артефактах.

Продовжуючи розмірковування над категорією «місця пам'яті», дослідниця акцентує увагу на сугестивній силі явища та на можливості концентруватись на певному локусі: «Говорячи про «пам'ять місця», використовують формулу, водночас зручну й неоднозначну. Такий вираз зручний, бо лишає без уточнення: йдеться або про *genetivus objectivus*, пам'ять про місце, або ж про *genetivus subjectivus* і, отже, про пам'ять, що локалізована в певному місці. І такий вираз неоднозначний, оскільки наводить на думку про те, що місце саме може бути суб'єктом, носієм спогадів, і часом, де це можливо, розширювати пам'ять так, що пам'ять місця значно виходить за межі людської пам'яті» [1, с. 3].

На думку авторки, окреслене явище досі залишається нечітким та потребує подальшого дослідження саме через просторовий поворот, так званий «spatial turn», який привніс у розуміння даної категорії нові поняття та нові питання. Відтак, із просторовим поворотом відбулась трансформація розуміння подієвості, що не окреслюється певним простором та місцем, а піддається значній асиміляції з даними категоріями.

Окреслюючи категорії «місця» та «простору», авторка фокусується на диференціації цих понять: «Простір є переважно предметом упорядкування й планування, дис-

позитивна маса для діячів з наміром, якими можуть бути архітектори, містобудівники чи політики. Місця натомість характеризуються тим, що якісь дії в них уже відбулися, у них щось пережито, вистраждано й зроблено. Тут історія вже відбулася, залишивши по собі відмітини у формі слідів, реліктів, залишків, монументів, зарубок, рубців чи ран» [1, с. 3]. Отже, у місцях відбувається трансформація історій, котрі реконструюють у собі минуле, натомість простір репрезентує майбутнє.

Звертаючись до збірки «Котилася торба» Василя Махна, варто зазначити, що автор репрезентує власні спогади через «місця пам'яті», реконструюючи їх у містах, які постають своєрідними палімпсестами. У такій формі автор звертається до філософії життя. Осмислюючи це поняття у праці «Історія української літератури: кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.» автор зазначає «Дослідник Ю. Ковалів у праці «Історія української літератури кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.», осмислюючи феномен створення перспектив «філософії життя», зазначає, що «соціум, а разом з ним і письменство, на межі ХІХ–ХХ ст. зіткнулися з динамічним комплексом філософських, епістемологічних, науково-технічних феноменів, які переорієнтували людство від логоцентричних моделей світу на екзистенційну перспективу «філософії життя», сформували новий тип свідомості» [4, с. 11]. А відтак міста в есеях Василя Махна стають первісним філософським осмисленням і розумінням простору як об'єкту для накопичення спогадів, досвіду та історії.

Митець звертається до образу Чорткова в есеї «Котилася торба», Тернополя в есеї «Врубай свою музику гучніше, якщо можеш», Кракова в есеї «Vis-a-vis. Rynek Główny», Нью-Йорка в есеї «Lost in America: історія Юджина», однак кожне зі згаданих міст є носієм історичної тяглості, уособленням формування свідомості. «Місця пам'яті», опредмечені у цих містах, набувають своєї самобутності, наповнюються спогадами та рефлексією, такий простір, на думку дослідника Е. Левінаса, спонукає до відчуття свободи [10].

Так, в есеї «Котилася торба», яким і названвсь збірка, автор описує топос Чорткова, сповнений для автора трансформацій та переживань із дитинства, що реалізуються у спогадах та деталях. Чортків стає для оповідача першим містом, яке митець побачив у своєму житті, а згодом прагнув до нього повернутись: «Першим містом, котре я побачив у своєму житті, був Чортків, і набагато

пізніше я дізнався, що там і народився, і ще пізніше, а якщо бути точним, то вже у Нью-Йорку, мені захотілося до Чорткова повернутися» [6, с. 10]. Місто для митця сповнене «місць пам'яті» та спогадів: «Це постійне повернення у містя, яким ти зобов'язаний і яким, зрештою, нічого не можеш дати, окрім своєї пам'яті про них, спокушає тебе перемішувати жанри та спогади, переписувати уривки речень в один якимось чином зв'язаний текст, наче прямувати однією вулицею міста, поминаючи бічні, іти в незнамому напрямку, що це той шлях» [6, с. 10]. Вулиці, будинки, інші споруди Чорткова стають для оповідача репрезентантами іманентної пам'яті, носіями деталей, що дають поштовх для авторської рефлексії: «Напевно, віддаль часу та відстань до містя, про яке писатиму свою історію, примушує мене вдивлятися у найменші деталі. Домислені мною, вони заповнюють цей міський пейзаж собою, своїми голосами» [6, с. 9]. Автор у подальшому розглядає ці деталі на фото, що, на думку дослідниць І. Нечиталюк та Н. Малютіної у монографії «Перформативні практики: досвід осмислення», є елементом ритуалу, що спонукає до рефлексії: «фотографування, яке завжди розглядалося як елемент ритуалу родинного життя, створює ілюзію володіння минулим, якого немає. У той же час це мистецтво допомагає людям оволодіти

тим простором, в якому вони почувають себе вневнено» [5, с. 33].

Звертаючись до образів Кракова та Нью-Йорка, автор іншим чином моделює простір, удаючись до його наповнення не цілковито власними спогадами, але й інтертекстуальними мотивами: «Мрожек» та «Шимборська» із есею «Vis-a-vis. Rynek Główny», «Луї Армстронг» та «АВВА» з есею «Якщо ти не любиш Луї Армстронга». Такі деталі створюють відчуття «присутності» не лише автора у «місці пам'яті», але й читача, адже надають можливість реконструювати простір не тільки авторськими спогадами та інтенціями, а також і власним досвідом. Також до таких прийомів автор вдається не лише у збірці «Котилася торба», але й «Поет, океан і риба» [7] та «Уздовж океану на ровері» [8].

Висновки. Отже, варто зазначити, що «місця пам'яті» – це топоси, що акумулюють авторський досвід, дають можливість відтворити у тексті комплексне уявлення про наповненість простору та місць, що його реконструюють. У творчості Василя Махна це, перш за все, репрезентація неможливості забуття минулого, кореляція його з теперішнім, що безпосередньо утворюють проєкцію майбутнього. Це карбування важливих маркерів буття письменника, що дають новий поштовх процесам його самоідентифікації.

Література:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Пер. знім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна, наук. ред. О. Юдіна. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 317–340.
2. Вещикова О. Асиметрія пам'яті і спогадів у художньому творі: наратологічний аспект. Синопис: текст, контекст, медіа. 2022. № 28(2). С. 46–53.
3. Смець-Доброносова Ю. Котилася торба <https://krytyka.com/ua/reviews/kotylasya-torba> (дата звернення : 14.06.2024).
4. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець XIX – поч. XXI ст.: підручник: у 10 т. Т. 1: У пошуках іманентного сенсу. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 512 с.
5. Малютіна Н., Нечиталюк І. Преформативні практики: досвід осмислення: монографія; за наук. ред. Т. М. Шевченко. Одеса: Астропринт, 2021. 184 с.
6. Махно В. Котилася торба: проза. Київ: Критика, 2011. 368 с.
7. Махно В. Поет, океан і риба: вибрані вірші (1993–2018) / Передм. Т. І. Гундорової; худож.-офорслювач Е. О. Балула. Харків : Фоліо, 2019. 496 с.
8. Махно В. Уздовж океану на ровері. Київ: YakabooPublishing. 2020. 336 с.: іл.
9. Поліщук О., Підопригора С., Косарева Г. Модель пам'яті в українській пост/модерністській літературі: колективна монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили. 2019. 104 с.
10. Levinas E. Całosc i nieskończoność. Esej o zewnętrznosci, tłum. E. Kowalska, Warszawa, 1998. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/sami-sobi-chuzhi/print> (дата звернення : 19.06.24)